

УДК 94:314.745.22(=161.2+=162.1)(470+571)“1914/1918”

СТАНОВИЩЕ БІЖЕНЦІВ З ЦАРСТВА ПОЛЬСЬКОГО ТА СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Тетяна ЛИХАЧОВА

*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
пл. Свободи, 4, Харків, 61077, e-mail: univer.edu@mail.ru
Кафедра нової та новітньої історії*

У статті аналізується становище біженців з Царства Польського та Східної Галичини, евакуйованих у внутрішні губернії Російської імперії за часів Першої світової війни. Визначається їх кількість, характеризується соціальний склад. Висвітлюється юридичний, релігійний, побутовий бік питання. Порівнюється організація допомоги полякам та галичанам на державному та громадському рівнях.

Ключові слова: Перша світова війна, біженці, поляки, галичани, Російська імперія.

Перша світова війна стала тим справжнім лихом, що не тільки винищило тисячі людей різних національностей, а й розкидало багатьох по чужих краях, надовго відірвавши від рідних домівок. З самого початку вона привертала увагу політиків, істориків, публіцистів, а за десятиліття досліджень накопичився чималий матеріал. І все ж окремі аспекти Першої світової війни потребують переосмислення, більш ґрунтовного вивчення, нових підходів та оцінок. Це стосується теми війни й суспільства, що зазнало багатьох змін і трансформацій у той час, зокрема долі біженців із тодішніх західних губерній Російської імперії.

Проблема біженців частково цікавила радянських дослідників, але переважно під кутом зору їх участі у революційному русі, до того ж висновки не завжди були об'єктивними. В останні десятиліття зазначена тематика набула актуальності, а коло зацікавлених істориків значно розширилось. Питання, пов'язані з біженцями, вивчають як вітчизняні дослідники (О.Донік, Н.Загребельна, О.Захарова, І.Лісевич, О.Сердюк), так і російські (А.Бахтуріна, О.Курцев). О.Сердюк та О.Курцев є авторами статей, безпосередньо присвячених біженцям, інші ж історики висвітлюють біженську тему у контексті інших проблем. На актуальності питання біженців наголошували учасники міжнародного наукового колоквиуму “Росія у Першій світовій війні”, який відбувся в 1998 р. у Петербурзі (за його матеріалами був виданий збірник). Питанням, пов'язаним з долею біженців-поляків, присвятили свої праці польські автори доби Польської Народної Республіки (В.Найдус та І.Спустек), і на сучасному етапі – М.Коженьський та А.Патек.

Однак чимало моментів з життя біженців потребує подальшого вивчення. З огляду на це, авторка статті ставить за мету порівняти становище населення, евакуйованого з Царства Польського та Східної Галичини, акцентуючи як на юридичних, так і на побутових аспектах питання.

Отже, після Віденського конгресу 1815 р. більша частина Польщі як Царство Польське входила до складу Російської імперії. Та вже на початку війни внаслідок вдалих військових операцій російській армії вдалося захопити майже всю Галичину, яка входила до складу Австро-Угорщини, і на її території почали діяти російські закони. Зазначимо, що з приходом російської адміністрації на чолі з графом Г. Бобринським одразу ж почалась активна русифікація краю, зокрема, чиновники вимагали, щоб в усіх установах спілкувалися лише російською мовою¹. Окупаційний уряд трактував Галичину як “споконвічну російську землю”, за його розпорядженням закривалися українські школи та періодичні видання, переслідувалось уніатське духовництво, ув’язнювали українців та поляків, що брали участь у політичному житті, й висилали їх до Росії; заарештований був і митрополит греко-католицької церкви Андрей Щептицький². Російська адміністрація ігнорувала національні особливості регіону.

У травні 1915 р. австро-німецьким військам вдалося прорвати лінію фронту, внаслідок чого російська армія стрімко здавала свої позиції. Після поразки в Перемишлі росіяни почали відступ з території Австро-Угорщини³. “Два десятки російських фортець, які збудовані мільярним коштом, за короткий час впали під ударами союзних армій... Черга за останньою фортецею – Рівно... з її втратою широко розкриється шлях на Україну”, – з захопленням писали в той час австро-угорські газети⁴. Як стверджують українські дослідники, кількість людей, вивезених із цього краю, становила близько 100 тис. чол.⁵ Аналогічні дані наводить російська дослідниця А. Бахтуріна⁶.

Найбільших масштабів евакуація населення західних губерній досягла влітку 1915 р., коли австро-німецькі війська зайняли практично все Царство Польське. В результаті поразок російська армія була змушена розпочати відступ, який припинився лише наприкінці вересня того ж року. Керуючись червневим наказом Ставки, військова та цивільна адміністрація краю змушували місцеве населення масово переселятися у внутрішні губернії Російської імперії. Влада вдалась до подібних заходів, з одного боку, щоб позбавити ворожі армії можливості поповнювати свої ряди солдатами з числа населення регіонів, а з другого – щоб позбавити супротивника потенційної робочої сили. Тому особлива увага приділялась евакуації чоловіків призовного віку. При відступі російські війська вивозили або знищували продовольчі запаси та посіви⁷.

Привертає увагу той факт, що мешканці Царства Польського, на відміну від жителів Східної Галичини, в результаті переміщення не перетинали державного кордону. Але статус біженця надавався владою через те, що вони залишали рідний край через загрозу ворожого наступу або за наказом в інтересах держави. Саме як біженці поляки й галичани прибули до внутрішніх губерній Російської імперії та були сприйняті

¹ *Реснт О., Сердюк О.* Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914–лютий 1917 рр.) // Проблеми історії України XIX–початку XX ст. 2004. Вип. 7. С. 35.

² *Каппелер А.* Россия – многонациональная империя. Возникновение. История. Распад. Москва, 2000. С. 258.

³ *Бахтуріна А. Ю.* Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. С. 187.

⁴ *Бернадський Б. В.* Волинь у роки Першої світової війни. Дис... канд. іст. наук. Луцьк, 1999. С. 89–90.

⁵ *Реснт О., Сердюк О.* Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914–лютий 1917 рр.) // Проблеми історії України XIX–початку XX ст. 2004. Вип. 7. С. 28.

⁶ *Бахтуріна А. Ю.* Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. Москва, 2000. С. 187.

⁷ *Курцев А. Н.* Беженство // Россия и Первая мировая война (материалы международного colloquium). Санкт-Петербург, 1999. С. 131.

російським суспільством. Додамо, що в джерелах (офіційній кореспонденції, звітах) також зверталися до терміну “біженець”, використовували його й тогочасні періодичні видання.

З 490 тис. українців Холмщини царське командування силою змусило залишити рідні домівки більше 300 тис. чол.⁸ Отже, особливістю біженства було те, що воно мало ознаки примусової депортації, наслідки якої стали трагедією для людей різних національностей – українців, поляків, білорусів, євреїв, литовців, латишів, естонців, німців та ін. Так, на думку керівника Комітету великої княжни Тетяни Миколаївни (КТМ) О.Нейдгардта, влітку 1915 р. у тилі губернії Російської імперії були евакуйовані “в величезній кількості навіть не біженці, а виселенці, тому що вони залишили рідні місця й покинули своє надбання не з власної волі, а згідно з розпорядженням і під натиском військової влади”⁹.

Разом з тим, біженство мало своєрідне психологічне підґрунтя. Ще до початку війни уряди супротивників поширювали інформацію, що мала метою не тільки виправдати участь країни у війні, а й змусити населення повірити в те, що ця війна є ознакою героїзму і необхідністю для захисту власної території. Французів запевняли в необхідності повернення Ельзасу та Лотарингії задля життєдіяльності держави, англійців – у прихованій небезпеці з боку Німеччини, росіян – у потребі забезпечення слов’янської єдності та ін. На початку війни російська преса замаюріла публікаціями щодо “німецької жорстокості”, “германської кровожерності”¹⁰, “варварства тевтонсько-швабського чудовиська”¹¹. Внаслідок подібної інформаційної політики у пересічного громадянина формувалась думка про необхідність втечі з наближенням німецьких та австрійських військ.

Зазначимо, що доволі важко визначити достеменно кількість біженців, що перебували в Російській імперії за часів Першої світової війни. Адаже реєстрації підлягали здебільшого ті, що потребували допомоги, біженці ж, які її не отримували, частково залишалися поза обліком. З листопада 1915 р. центральне Всеросійське бюро з реєстрації та розшуку біженців організувало запис їх при КТМ, реєстрацію проводили й інші організації, однак встановлені ними дані не збігалися¹². Наприклад, якщо, за підрахунками КТМ, на території 45 губерній в європейській частині Росії у січні 1916 р. перебувало 2,7 млн. осіб¹³, то Всеросійське бюро праці при Всеросійській земській та міській спілках обчислювало їх кількість у 2,4 млн. чол.¹⁴ Водночас, за іншими даними, на всій території Росії, а також у Середній Азії та на Північному Кавказі їх кількість становила 2,8 млн. чол. Найбільше біженців осіло в Катеринославській (9,23 % від загальної кількості біженців в імперії), Пермській (6,94 %), Самарській (5,83 %), Тамбовській

⁸ Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX–початку XX ст. 2002. Вип. 4. С. 115.

⁹ Цит. за: Курцев А. Н. Беженство // Россия и Первая мировая война (материалы международного коллоквиума). Санкт-Петербург, 1999. С. 136.

¹⁰ Рязанов А. С. Солдатская памятка о немецких зверствах. Петроград, 1915. С. 44–46, 50.

¹¹ Отчет о деятельности Харьковского Прикарпатского комитета за 1915 г. Харьков, 1916. С. 14–15.

¹² Сообщение министра внутренних дел на имя главноуполномоченного Всероссийского земского союза кн. Г. Е. Львова о прекращении предпринятой союзами регистрации беженцев // Известия Главного комитета Всероссийского земского союза помощи больным и раненым воинам. 1915. № 29. С. 99.

¹³ Реснт О., Сердюк О. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914–лютий 1917 рр.) // Проблеми історії України XIX–початку XX ст. 2004. Вип. 7. С. 28.

¹⁴ Положение рынка труда в связи с условиями военного времени // Всероссийский земский и городской союзы. Отдел по устройству беженцев. Отчеты и материалы. Т. 1. Трудовое посредничество. Ч. 1. Москва, 1917. С. 57.

(4,75 %), Харківській (4,48 %), Мінській (4,05 %) губерніях¹⁵. Російський дослідник О.Курцев, спираючись на невідомі раніше архівні матеріали, стверджує, що кількість біженців перевищувала 3 млн. чол.¹⁶

Щодо мешканців Царства Польського, евакуйованих углиб Росії, то українські науковці Л.Зашкільняк та М.Крикун обчислюють їх кількість у 800 тис. осіб¹⁷. За підрахунками польського дослідника М.Коженевського, в тилі губернії було вивезено близько 600–700 тис. поляків¹⁸. Оскільки вони становили 24 % біженців всіх національностей¹⁹, кількість яких також коливається, то, на нашу думку, висновки дослідників є обґрунтованими.

Зауважимо, що 75 % постраждалих становили жінки, діти і люди похилого віку, і лише чверть – чоловіки²⁰. Пояснюється це тим, що на той час багатьох уже встигли призвати до російської армії. Як наслідок – у біженському середовищі склались патріархальні форми підпорядкування: піклування про слабих лягло на плечі жінок, багато біженців повністю перебувало на їх утриманні²¹.

У зв'язку з масовим перевезенням населення західних губерній углиб країни російські урядовці дійшли висновку, що спочатку, коли ворог займав порівняно невеликий простір і кількість біженців була не настільки великою, тимчасову допомогу останнім... надавав КТМ його місцеві відділення. Однак коли переселенців стало кілька сотень тисяч, турботи про впорядкування їх руху, забезпечення необхідною їжею і лікарською допомогою в дорозі, влаштування у місцях розселення стали питаннями державного значення й увійшли в обов'язки урядової влади²².

У зв'язку з цим міністерство внутрішніх справ підготувало відповідний законопроект, який схвалили російські законодавці. 30 серпня 1915 р. його затвердив імператор як "Закон про забезпечення потреб біженців". Із цього часу й до жовтня 1917 р. цей документ визначав політику державного піклування про біженців, якими "визнаються особи, що залишили місцевості, яким загрожує ворог чи ним вже зайняті, або виселені за розпорядженням військової або цивільної влади з району воєнних дій, а також вихідці з ворожих Росії держав", за єдиним винятком: "Особи, вислані з району воєнних дій під нагляд поліції, до числа біженців не належать"²³.

Біженці з Царства Польського були підданими Російської імперії. Ця обставина стала визначальною у ставленні до них царської влади. Втім, це стосувалося також

¹⁵ *Фон-Гесберг К.* Доклад об организации помощи беженцам // Журнал Чрезвычайного Екатеринославского губернского земского собрания 27 июля 1916 г. Екатеринослав, 1916. С. 83.

¹⁶ *Курцев А. Н.* Количество беженцев в российских регионах на 1916–1917 гг. // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: В 2 т.: Сборник научных трудов IV Международной научной конференции. Т. 2. Белгород, 2007. С. 129.

¹⁷ *Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г.* Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. С. 434.

¹⁸ *Korzeniowski M.* Na wygnanym szlaku. Lublin, 2001. S. 108–109.

¹⁹ *Spustek I.* Polacy w Piotrogradzie 1914–1917. Warszawa, 1966. S. 188.

²⁰ Положение рынка труда в связи с условиями военного времени // Всероссийский земский и городской союзы. Отдел по устройству беженцев. Отчеты и материалы. Т. 1. Трудовое посредничество. Ч. 1. Москва, 1917. С. 57.

Южный край. 1915. 09.08.

²¹ *Гетрелл П.* Беженцы и проблемы поля в России во время Первой мировой войны // Россия и Первая мировая война (материалы международного colloquium). Санкт-Петербург, 1999. С. 113.

²² Извлечение из объяснительной записки министра внутренних дел к законопроекту о беженцах, предоставленной в государственную думу 5 августа 1915 г. // Известия главного комитета Всероссийского земского союза помощи больным и раненым воинам. 1915. № 24. С. 78.

²³ Законы и распоряжения о беженцах. Вып. 1. Москва, 1916. С. 3.

біженців інших національностей західних губерній імперії (латишів, литовців, естонців). В свою чергу, політика держави визначила ставлення до евакуйованого польського населення і в самому російському суспільстві. Наслідком цього стало співчутливе ставлення до постраждалих співвітчизників, надання їм допомоги не тільки за рахунок скарбниці, а й завдяки пожертвуванням приватних осіб польського чи іншого походження. До того ж частина поляків, хоча й незначна, залишила рідні місця за власним бажанням.

Щодо біженців з Галичини, серед яких також були поляки (хоча здебільшого вони представлені українцями), то вони опинилися в скрутному становищі з огляду на свій юридичний статус. У пресі декларувалось “національне духовне споріднення з галицько-руським народом”, а самих галичан називали не інакше як “молодшими братами”, “російськими галичанами-біженцями”²⁴. І все ж, попри широку кампанію з проголошення Східної Галичини російською територією, всі прибулі звідти формально були підданими Австро-Угорщини – іноземної держави, з якою Російська імперія перебувала у стані війни.

Таким чином, застереження в “Законі про забезпечення потреб біженців” про те, що ними визнаються “вихідці з ворожих Росії держав”, мало на увазі населення Східної Галичини (а також турецьких вірмен). Надавши їм статус біженців – підданих своєї держави, російська влада взяла на себе зобов’язання забезпечити їх продовольством, житлом, одягом і всім необхідним. В свою чергу, проекти ідеї приєднання Східної Галичини до Росії, які широко розголошувалися, відіграли свою роль у формуванні позитивного ставлення російського суспільства до галицьких біженців.

У воєнних умовах для МВС важливе значення мало питання щодо політичної благонадійності галичан: керівництво міністерства побоювалось, що на територію країни може проникнути маса шпигунів, тому у ставленні до прибулих біженців – австрійських підданих (галичан, чехів, словаків) мала місце недовіра. Відразу ж після прибуття за ними встановлювалось ретельне стеження. Особливо це було характерно для губерній Російської імперії, розташованих поблизу театру воєнних дій²⁵. І все ж визначити, хто є хто в настільки великій неорганізованій масі біженців, що, безумовно, погано піддавалася обліку, здавалося нереальним. Частково цей обов’язок поклали на Російську народну раду Прикарпатської Русі. Його представникам у губерніях, де розташувались галицькі біженці, доручалось видавати своїм землякам посвідчення про благонадійність²⁶.

Взагалі військові, які надавали великого значення етнічному факторові та перебували під значним впливом шпигуноманії, з початком бойових дій одержали в західних губерніях Російської імперії таку владу, якої до того ніколи не мали. Відтепер, коли “неправильна” національна або релігійна приналежність могли стати самі по собі достатньою причиною для репресій, експропріації, депортацій, значення цих факторів радикально підсилювалося й у свідомості людей²⁷.

Оскільки держава самотужки не могла надавати своєчасну допомогу біженцям, активізувалась діяльність благодійних організацій, що вже існували, створювались нові.

²⁴ Отчет о деятельности Харьковского Прикарпатского комитета за 1915 г. Харьков, 1916. С. 2.

²⁵ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК). Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 1693. Арк. 125, 271, 286, 350.

²⁶ Бахтуріна А. Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. С. 194.

²⁷ Западные окраины Российской империи. Москва, 2006. С. 410.

Варто відзначити, що в цьому сенсі поляки, якими здебільшого опікувались національні біженські організації, демонстрували національну солідарність. Найвпливовішим з фондаций був Центральний цивільний комітет (ЦЦК), відділення якого функціонували не тільки практично в усіх губерніях, а й у повітах країни²⁸. Організація виникла в 1914 р. у Варшаві за підтримки ендеків і фінансувалася російським урядом. З відступом російських військ в обов'язки евакуйованого ЦЦК входило надання допомоги біженцям у дорозі, при розміщенні на новому місці, пошук роботи, налагоджування побутових умов. З цією метою під керівництвом уповноважених та інструкторів ЦЦК біженців-поляків об'єднували у партії (близько 100 чоловік кожна на чолі з проводарем). Для них підшукували житло, роботу, видавали продовольчі пайки або сприяли їх отриманню в інших установах²⁹.

Таким чином в умовах хаосу та нестачі персоналу на початковому етапі евакуації вдалося об'єднати основну масу польських біженців, але не всіх. Частково вони переміщалися разом із представниками інших національностей та віросповідань³⁰. У таких випадках ними опікувались головним чином російські громадські організації, серед яких КТМ, Всеросійська земська та міська спілки тощо.

Широку діяльність розгорнуло Польське товариство допомоги жертвам війни (ПТДЖВ), створене в Петрограді у вересні 1914 р. з ініціативи представників довоєнної еміграції – Г. Швенчицького, Б. Ольшамовського і Р. Квятковського³¹. ПТДЖВ, яке функціонувало головним чином за рахунок громадських пожертвувань, мало широку мережу місцевих відділень: наприкінці 1916 р. вони існували в 68 українських містах³². У статуті Товариства зазначалося, що воно повинно надавати допомогу і матеріальну підтримку родинам військовослужбовців; цивільному населенню, що постраждало від війни; збирати кошти на організацію дитячих притулків; підшукувати для співвітчизників роботу; засновувати та утримувати заклади, поява яких зумовлена потребою воєнного часу³³.

В серпні 1915 р. у Москві була створена Рада з'їздів польських організацій допомоги жертвам війни на чолі з Олександром Ледницьким – одним із найвизначніших діячів російської Полонії, яка координувала діяльність в справі опіки³⁴. Загалом польські організації проводили кропітку роботу, яка не обмежувалась допомогою дорослим: для дітей відкривались притулки, навчальні училища або класи, робилося все можливе для створення умов виховання їх у дусі національних традицій³⁵.

Галицькими біженцями опікувались головним чином російські громадські організації або фундації під головуванням членів царської родини. Кошти останніх склалися з державних асигнувань, всеросійських зборів пожертвувань та щорічних або одноразових внесків членів організацій.

²⁸ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. 18. Оп. 21. Спр. 103. Арк. 14–21.

²⁹ ЦДАУК. Ф. 917. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3.

³⁰ Там само. Арк. 104.

³¹ *Spustek I.* Polacy w Piotrogradzie 1914–1917. Warszawa, 1966. S. 161.

³² *Загребельна Н. І.* Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування // Проблеми історії України XIX–початку XX ст. 2002. Вип. 4. С. 266.

³³ ДАХО. Ф. 29. Оп. 1. Спр. 667. Арк. 6.

³⁴ *Polonia w Europie.* Poznan, 1992. S. 304.

³⁵ *Лихачова Т.* Культурно-просвітницька робота серед біженців-поляків з Царства Польського в роки Першої світової війни // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. Вип. 10. Харків, 2007. С. 87–90.

Належачи до них, КТМ, безперечно, займав особливе місце серед організацій, що надавали допомогу біженцям, турбуючись як про видачу пайків, одягу, взуття, так і про надання медичної допомоги, роботи, організацію притулків та освітніх закладів для дітей³⁶. Наприклад, Київське відділення Комітету відкрило три середні навчальні заклади і п'ять початкових шкіл. Загалом відділення разом із довіреними йому школами у 1915/1916 навчальному році опікувалось близько 15 тис. учнів обох статей. Для старших підлітків та молоді облаштовувались майстерні. Першою з них стала швацька. Протягом року в ній було виготовлено 32 218 одиниць різного одягу. Згодом відкрили ще дві швацькі та одну взуттєву майстерні. Діти-підлітки об'єднувалися в артілі: вантажників, лісорубів, натирачів підлоги³⁷.

Окрім надання всебічної допомоги, КТМ, опираючись на урядову підтримку та широкі державні субсидії, виконував важливі координаційні функції в центрі та на місцях, залучаючи до роботи представників усіх зацікавлених сторін, які займалися біженською справою, при цьому більше половини коштів витрачалося на фінансування інших біженських організацій, у тому числі національних товариств. Якщо до початку масової евакуації кошторис Комітету коливався у межах 500–800 тис. крб. на місяць, то з серпня 1915 р. він збільшився у багато разів. Наприклад, у серпні він становив 2 677 307 крб., у вересні – 5 779 687 крб., у жовтні – 4 021 807 крб., у листопаді – 3 292 720 крб.³⁸

До організацій, які надавали допомогу біженцям і перебували під опікою царської родини, входив й Романовський комітет. Створений з нагоди 300-річчя правління дому Романових, він розпочав свою діяльність з 1 липня 1914 р., якраз напередодні війни. Фундація піклувалась про сільських сиріт без національної, майнової, станової та релігійної різниці, а також об'єднанням урядової, громадської та приватної діяльності у цій сфері³⁹. З жовтня 1915 р. діяльність Комітету поширювалася й на дітей біженців⁴⁰. Заклади створювались переважно в сільській місцевості, діти, за розпорядженням імператора, виховувались в умовах та традиціях сільського життя. На початку 1916 р. зусиллями Романовського комітету було засновано 163 притулки та гуртожитки, 280 розширили свою діяльність. Загалом за півтора року існування Комітет допоміг 12 771 сироті⁴¹.

Активну участь у допомозі галичанам брали відділи з улаштування біженців, що виникли на початку масової евакуації населення при Комітеті Південно-Західного фронту Всеросійської міської спілки та при Всеросійській земській і міській спілках. Вони започаткували роботу агентів-проводирів, яких набирали в основному з учнівської молоді та священиків, теж біженців. В їхні обов'язки входило проведення переговорів із залізничним начальством, закупівля необхідної їжі або завчасне повідомлення харчу-

³⁶ Лихачова Т. Польські біженці в м. Харкові в роки Першої світової війни: діяльність громадських організацій // Харків-багатонаціональний: Збірник наукових праць. Харків, 2007. С. 87–89.

³⁷ Сейко Н. А. Фундація княжни Тетяни Миколаївни як добродійна організація періоду I світової війни // Вісник Житомирського пед. ун-ту. 2003. № 12. С. 166.

³⁸ Загребельна Н. І. Роль Комітету її імператорської величності великої княгині Тетяни Миколаївни в організації надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX–початку XX ст. 2005. Вип. 9. С. 89.

³⁹ Законы и распоряжения о беженцах. Вып. 2. Москва, 1916. С. 8–10.

⁴⁰ Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате. 1915 г. Отдел первый. Второе полугодие (10-12). Петроград, 1915. С. 3033.

⁴¹ Южный край. 1916. 16.04.

вальних пунктів про час прибуття поїзда, забезпечення біженців білизнами і при потребі пошук для них житла. Хворих інфекційними захворюваннями знімали з поїздів і влаштували в лікарні для стаціонарного лікування⁴².

Загони проводирів, створені при відділі з улаштування біженців земської і міської спілок за період з 3 вересня по 1 грудня 1915 р., обслужили близько тисячі поїздів і до 1 млн. біженців (всіх національностей), що пересувалися залізничним, гужовим шляхом, а також на станціях та інших місцях їх зосередження⁴³. На жаль, інститут проводирів почав розвиватися незадовго до припинення руху біженців.

Чималу допомогу добродійні організації надавали біженцям на місцях їх нового проживання. Зазначимо, що з 1 липня при Комітеті Південно-Західного фронту облаштовувався дитячий підвідділ. У притулках, які він заснував, опікувались здебільшого дітьми українців – мешканців Галичини, Буковини, Волинської та Подільської губерній. Їх годували, лікували, навчали садівництву, ремеслам, забезпечували одягом та взуттям. Важливим є той факт, що навчання дітей велось українською мовою, хоча це не звільняло учнів від вивчення російської⁴⁴.

У травні 1915 р. в Києві була створена українська національна організація допомоги жертвам війни під назвою “Товариство допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від бойових дій”. Його очолили відомі громадські й культурні діячі Д.Дорошенко, В.Ігнатович, В.Леонтович⁴⁵. Фундація мала на меті опікуватись біженцями, дітьми, що загубили батьків, арештованими і висланими галичанами, забезпечуючи їх грошима, одягом, харчами як у Києві, так і в інших місцях їх перебування. Масштаби діяльності Товариства були меншими, ніж тих організацій, що вже згадувались, однак згодом воно заснувало філії в Одесі, Чернігові, Черкасах і Москві. Харчові пункти Києва годували понад 38 тис. осіб, щомісячно члени Товариства, яких восени 1915 р. налічувалось близько 300 чол., пересилали грошові суми розміром від 600 до 800 крб. у різні пункти, через які переміщалися біженці⁴⁶.

Допомогу біженцям надавали також закордонні організації. Так, у грудні 1914 р. за ініціативою княгині Л.Багрятинської у Лондоні створено комітет “Великобританія – Польщі й Галичині”. Він перебував під патронатом, з одного боку, примаса Англії, архієпископа Кентерберійського, колишнього прем’єр-міністра Великобританії лорда Розбері й англійського посла в Росії сера Дж. Б’юкенена, а з другого – Російського товариства Червоного Хреста. Головою комітету була призначена княгиня Л. Багрятинська, заступником – леді Байрон. До його складу входило багато громадських діячів, учених і сановників Великобританії.

Ще до початку евакуації зусиллями Комітету в 1915 р. на території Царства Польського й Галичини почали працювати харчові пункти, чайні і лазарети. Наприклад, у Ідальні для дітей, що працювала у Варшаві з 3 квітня по 15 липня 1915 р., щодня хар-

⁴² Покровский В. В. Агенты-проводники беженцев при Комитете Юго-Западного фронта Всероссийского земского союза (из отчетов проводников) // Известия Главного комитета Всероссийского земского союза помощи больным и раненым воинам. 1915. № 26. С. 97–98.

⁴³ Помощь беженцам // Известия Всероссийского союза городов. 1916. № 23. С. 132.

⁴⁴ ЦДАУК. Ф. 721. Оп. 3. Спр. 10. Арк. 8.

⁴⁵ Загребельна Н. І. Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування // Проблеми історії України XIX–початку XX ст. 2002. Вип. 4. С. 266.

⁴⁶ Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX–початку XX ст. 2002. Вип. 4. С. 126.

чувалося від 600 до 800 дітей. Лазарети у Перемишлі Комітет забезпечив дев'ятьма ящиками медикаментів, бинтів і хірургічних інструментів, присланих з Англії⁴⁷.

Після відступу російських військ робота зосереджувалась у тилкових губерніях країни. У Києві, Мінську, Москві, Казані, Катеринодарі та інших містах з'явилися харчовальні пункти для біженців та їдальні, притулки для дітей, де велось викладання, та лікарні. Так, польові кухні, які працювали поблизу московських залізничних станцій, за півроку забезпечили їжею близько 300 тис. біженців⁴⁸. Загалом за 1915 р. комітет нагодував більш ніж 1,5 млн. чол. На потреби біженців було витрачено 220 тис. крб. (в цю суму не входить вартість розданих речей, придбаних на пожертвування приватних осіб із Великобританії)⁴⁹.

Працювали в зазначених установах переважно англійці. Так, медичний персонал лікарні на 50 ліжок у Казані складався винятково з англійок. Почесним головою харчовального пункту коло варшавського вокзалу в Петрограді була леді Дж.Б'юкенен. Він годував біженців всіх національностей. Щодня тут роздавали молоко на 100 дітей і їжу додому для немічних і хворих. Крім цього, леді Дж.Б'юкенен особисто спостерігала за роботою відділу з забезпечення одягом незаможних біженців, який щотижня видавав речей на 300 чол., що були частково прислані з Англії, частково куплені на місці⁵⁰.

Одним із напрямів роботи комітету "Великобританія – Польщі й Галичини" стала турбота про "інтелігентних біженців". Для галичан у Києві була відкрита їдальня, де щодня обслуговували до 800 чол., й також роздавали молоко 200 дітям. Крім того при ній діяла чайна. Пізніше, після евакуації сюди населення Царства Польського, нею почали користуватися переважно поляки⁵¹.

Наприкінці 1915 р. Комітет започаткував видачу стипендії в жіночому медичному інституті для слухачок-польок, такий же фонд планувалося заснувати при Петроградському університеті. Кошти комітету не залежали від державного фінансування Російської імперії, вони в основному склалися з пожертвувань англійців (грошей, одягу для біженців).

Наплив такої великої кількості осіб римсько-католицького віросповідання підвищив значення костелу в Російській імперії. Єпископ Чеплак першим намагався домогтись його визнання в числі організацій, що надавали допомогу біженцям. При цьому російська влада, незважаючи на властиву їй підозрілість і недовіру до католицької церкви, погодилась на це без особливого опору (підтримка надавалася особам римсько-католицького віросповідання)⁵². Адже їй важко було самостійно давати собі раду з організацією допомоги мільйонам біженців, яка важким тягарем лягала на державний бюджет.

У свою чергу, галицькі біженці як греко-католики одержували допомогу від місцевого духівництва, чого не мали поляки. Наприклад, у жовтні 1915 р., згідно з указом Синоду, свою діяльність розгорнув Харківський єпархіальний біженський комітет,

⁴⁷ ЦДАУК. Ф. 715. Оп. 1. Спр. 1583. Арк. 2–3.

⁴⁸ Третий отчет депутации комитета фонда "Великобританія – Польше и Галиции" (20 ноября 1915 г.) // Вестник Красного Креста. 1916. № 2. С. 549.

⁴⁹ Краткий обзор деятельности комитета "Великобританія – Польше и Галиции", состоящего под покровительством русского Красного Креста и работающего совместно с Всероссийским земским союзом // Известия Главного комитета Всероссийского земского союза помощи больным и раненым воинам. 1916. № 43–44. С. 91.

⁵⁰ ЦДАУК. Ф. 715. Оп. 1. Спр. 1583. Арк. 4.

⁵¹ Там само. Ф. 715. Оп. 1. Спр. 1583. Арк. 4.

⁵² *Spustek I. Polacy w Piotrogradzie 1914–1917.* Warszawa, 1966. S. 200.

очолений архієпископом харківським і охтирським Антонієм⁵³. Для устрою біженців він віддав свій дачний будинок, багато священників надавали їм половину наявних приміщень.

У Харківській губернії притулки для біженців відкривалися при монастирях і церквах. Для дітей була влаштована школа і притулок на 120 чоловік з повним утриманням і навчанням⁵⁴. Комітет займався також збором пожертвувань, у чому велику роль відіграла відозва архієпископа. По повітах почали збирати одяг, зерно, борошно, навіть овочі для біженців, відводити для них приміщення. Різні сільські й парафіяльні товариства й організації, окремі особи з числа духовництва і селяни вносили свої грошові пожертвування, хоча і скромні. Наприклад, серед селян Охтирського повіту було зібрано всього 9 руб. 70 коп.⁵⁵

Організація зборів пожертвувань на потреби, спричинені воєнним часом, була однією з основних сфер благодійної діяльності православної церкви в період Першої світової війни. З цією метою проводились кухольні та тарілкові збори на користь тієї чи іншої благодійної громадської або церковної організації, порядок яких був чітко окресленим. Насамперед у місцевих єпархіальних відомостях друкували відозву з інформацією про планований збір. Після цього священник ознайомлював з його метою прихожан на позабогослужбових бесідах та читаннях у церквах і школах. За тиждень до початку збору відозва, що друкувалась на великому аркуші, прикріплювалась до дверей церкви. В дні збору священник знайомив віруючих у храмі з метою заходу. Збором пожертвувань займалися також єпархіальні церковні братства, особливо підтримували вони населення Галичини й Буковини, що постраждало від воєнних дій, рідше кошти збирались на потреби мешканців Сербії та Чорногорії⁵⁶.

Отже, як свідчить викладений матеріал, влітку 1915 р. з появою сотень тисяч біженців у внутрішніх губерніях Російської імперії надання їм допомоги увійшло до сфери державної опіки. При цьому ставлення як влади, так і жителів Російської імперії до біженців різних національностей було аж ніяк не однаковим і залежало передовсім від того, на боці якого воюючого блоку брала участь країна, з якої походив біженець. Визначена в такий спосіб політика держави доводилася до народу засобами пропаганди.

Процедура надання допомоги біженцям з Царства Польського та Східної Галичини визначалась "Законом про забезпечення потреб біженців" від 30 серпня 1915 р. Та незважаючи на надання вихідцям з цих регіонів однакового статусу біженця, на практиці допомога їм мала виразні особливості. Перша полягала в перевірці політичної благодійності галичан, на відміну від поляків, як громадян Австро-Угорщини. Друга – в тому, що галицькі біженці як греко-католики одержували допомогу від місцевого духовництва, на відміну від католиків. Багато в чому поляків і галичан підтримували різні громадські благодійні організації, які існували як на державні кошти, так і на пожертвування. Та саме держава виконувала функції координації та стимуляції приватної благодійної ініціативи.

⁵³ Харьковский епархиальный беженский комитет и харьковские газеты // Пастырь и паства. 1916. № 4. С. 91.

⁵⁴ ДАХО. Ф. 18. Оп. 21. Спр. 6. Арк. 186.

⁵⁵ Харьковский епархиальный беженский комитет и харьковские газеты // Пастырь и паства. 1916. № 4. С. 92.

⁵⁶ Степаненко А. В. Благотворительность православной церкви в Украине в период Первой мировой войны // Проблеми історії України XIX–початку XX ст. 2002. Вип. 4. С. 151.

**THE POSITION OF REFUGEES FROM THE KINGDOM
OF POLAND AND GALICIA IN RUSSIAN EMPIRE
DURING THE WORLD WAR I**

Tatiana LYKHACHOVA

*V.N.Karazin National University in Kharkiv
4, Svobody Sq., Kharkiv, 61077, e-mail: univer.edu@mail.ru
The Chair of New and Newest History*

The state of refugees from the Kingdom of Poland and Galicia that had been transported to the inner parts of Russian Empire during the years of World War I is analysed in the article. Defined their quantity, characterized social structure. Juridical, religion, social sides of the issue are being examined. Compared the help-organization both on state and social levels.

Key-words: World War I, refugees, Poles, Galicians, Russian Empire.

Стаття надійшла до редколегії 01.09.2008
Прийнята до друку 27.10.2008